

KIRDKÎ Û KIRDASKÎ DE TAYÊ XUSUSÎYET Û NUŞTIŞÊ ÇEKUYAN

Roşan LEZGÎN

Nê yew-di serranê peyênan de awanîya çekuyan û tayê xususîyetê kirdkî nameyê xebata gramerî ser o yenê deformekerdiş. Qaydeyê ke zıwan de çin ê, teber ra yenê îlawekerdiş. Netîce de sîstemê zıwanî xeripîyeno, zıwan zerarêko pîl vînenno. Ez bawer kena ke nê çiyê menfî ke kirdkî de benê, bineyke tesîrê kirdaskî ra benê. Coka ez wazena tayê xususîyetan û şuxulnayîşê çekuyanê kirdkî û kirdaskî bidî têver û xeletîyê ke benê munaqeşe bikerî.

Verî ma bala xo bidîn çekuye ser.

çekuye (m): veng yan zî koma vengyan ke sey elementêkê zıwanî goreyê qaydeyêk ra ameyê têhet û manaya xo esta; kelîme

Kirdkî û kirdaskî de di grûbê çekuyan estê:

- 1) Çekuyê Sadeyî
- 2) Çekuyê Pêrabesteyî

Çekuyê sadeyî, ê çeku yê ke prefîks (bi tirkî, önek) yan sufîks (bi tirkî, sonek) nêgirewto û yewna çekuye ra nêdusîyayê.

Çekuyanê sadeyan ra nimûneyî:

Kirdkî	Kirdaskî
çim (n)	çav (n)
dest (n)	dest (n)
didan (n)	diran (n)
goş (n)	guh (n)
lew (n)	lêv (n, m)
linge (m)	ling (n, m)
por (n)	por (n, m)
sere (n)	serî (n)
sîne (m)	sîng (n, m)

Çekuyê pêrabesteyî, ê çeku yê ke prefîks, sufîks yan zî yewna çekuye reyde ameyê têhet, dusîyayê pêra û yew formo newe viraştö.

Çekuyanê pêrabesteyan ra nimûneyî:

Kirdkî	Kirdaskî
bêbextîye (m)	bêbextî (m)
darnequr (n)	darnequr (n)
goşare (m)	guhar (n, m)
hakerûne (n)	hêkerûn (m)
marmase (n)	marmasî (n)

Herçiqas çekuyî kerrayê bingehîn yê zıwanî yê û her zıwan wayîrê çekuyanê xo yê orîjînaln bo zî ancî zıwan tena pê çekuyan nêbeno zıwan. Ma yew cumleya tirkî nimûne bidin:

“Resmî hizmete **mahsustur!**” (Meksusê xizmetê resmî **yo!**)

Heme çekuyê na cumle erebkî yê. La sey zıwanî na cumle erebkî nîya. Çünke nê çekuyî

goreyê qaydeyanê gramerê erebkî ra ney, goreyê qaydeyanê gramerê tirkî ra rêz bîyê. Yanî çekuyî erebkî bê zî, ziwan tirkî yo.

Derheqê babeta çekuyan û ziwanî de, tayê filologî vanê, beno ke % 95ê çekuyanê ziwanêk xerîbî bê la eke ziwan wayîrê qaydeyanê orjînal bo, gramerê xo estbo, o ziwan o. Yanî ziwanêk de estena çekuyanê xerîban qusur nîyo, kirdkî de zî qusur nîyo. La eke ziwan de çekuyêk estbo û ancîna merdim werzo ziwanêkê xerîbî ra çekuye bişuxulno, maqul nîyo. Vajîm ke cumleyêka winasî:

“Qapî qapatke!” (Ber bigîre/pade/racane.)

Çekuyê na cumle, yanî “qapî (kapı)” û karê “qapat kerdene (kapatmak)”î helbet tirkî yê. La hawayê vatiş û cumle de şuxulnayîşê karê “kerdene” goreyê sîstemê kirdkî ra yo. Yanî ziwanê na cumle tirkî nîyo. Labelê seba ke muadilê nê her di çekuyan kirdkî de estê, coka maqul nîyo ke wina bêro vatiş.

Eke termêk yan çekuyêk ziwan de qet çin bo, goreyê îhtîyacî ra, yewna ziwan ra çekuye yena girewtiş yan zî yena viraştiş. La viraştişî rê ûsul lazim o. Vajîme ke çekuya “**verpers**”î çekuyêka viraştî ya. La viraştoxan neke îhtîyac ra, hîsîyat ra û goreyê mentiqê awanîya “**bersiv**”ê kirdaskî, herinda çekuya “**cewab**”î de virašta. Îhtîmalêko pîl, mentiqê viraştişî wina bîyo. Înan xo rê vato, “**verpers**” vera perse de dîyeno. Labelê “**cewab**” tena vera perse de nêdîyeno! Manaya “**cewab**”î zaf hîra ya. Vajîme ke, mi embaza xo rê yew mektube şawite. Mektube de mi tu çîyêk nêpersayo. Tena mi vato “Ez to ra hes kena.” Aye zî cewab dayo vato “Ez hîna zaf to ra hes kena.” Seke aseno, tu “perse” meydan de çin a. La “cewab” esto û “**verpers**” nîyo!

Viraştişê çekuya “**verpers**”î de yewna çîyo xelet zî no yo ke “**verpers**”ê kirdkî kirdaskî de beno “**berpers**”. Çîyo ecêb kirdasî manaya “sorumlu”yê tirkî de na çekuye şuxulnenê neke manaya “cewab”î de. Kirdasî manaya “cewab”î de çekuya “**bersiv**”î şuxulnenê ke îhtîmalêko pîl soranan “pasux”ê fariskî ver virašta. Dima kirdasan sorankî ra girewta.

Na babete de, yanî meselaya alerjîyê vera çekuyanê xerîban hende mubalexe bena ke, ge-ge manaya cumle xeripîyena. Ma bala xo bidîn nê cumleyan ser ke kitabê “Ro Ser Zarawaya Kirmanckî ra Xebata Gramerî” de estê:

“Zarawaya kirmanckî di Kurdîstanê Tirkîya de yena **vajîyayîş**.” (r. 6)

“Di miyanê şarê kurdî de zarawaya ke zafêrî yena **vajîyayîş**, zarawaya kurmanckî ya.” (r. 9)

Ma her di cumleyan tercumeyê tirkî bikîn:

“Kirmancca lehçesi Türkiye Kürdistan’ında **söyleniyor**.”

“Kürt halkı arasında en çok **söylenen** lehçe Kurmancca lehçesidir.”

Oxro ke “**konuşma**” û “**söyleme/söylenme**” di karê cîya-cîya yê. Ma ferhengê Grûba Xebate ya Vateyî ra biewnîn:

konuşma: qiseykerdiş (n), qalîkerdiş (n), xeberîdayîş (n), mijûlîyayîş (n)

söylenme-I: vajîyayîş (n), ameyîşvatiş (n)

söylenme-II (kendi kendine konuşma): vajîrîyayîş (n), başîyayîş (n), vajorbîyayîş (n), vitvitîyayîş (n), witwitîyayîş (n), vitvitkerdiş (n), witwitkerdiş (n), pitpitîyayîş (n), pitpitkerdiş (n), xobixovatiş (n), xobixoqalîkerdiş (n), xobixoqiseykerdiş (n), xoxodeqiseykerdiş (n), xobixoxeberîdayîş (n), vîracekerdiş (n)

Herhal hesasîyetê xo no yo. Vato “**qise, qale, xebere**” erebkî ra yenê. Madem erebkî yê, ma ziwan ra vejîn! Herinda nînan de yew çekuye zî nêameya înan vîr ke virazê, weriştê “**vajîyayîş** (söylenme)” manaya “**konuşma**” de zî şuxulnayo û manaya cumle xeripnaya.

Bi no hawa şuxulnayîşê nê karî de yewna problem zî no yo. Tayê karê sadeyî yê kirdkî eynî sey kirdaskî hem bi ardimê karê "ameyene" yenê vatiş hem zî bi tena sereyê xo virazîyenê, coka bi no hawa şuxulnayîşê karê "vatene" zî xelet o. Mesela, kirdî nêvanê "yena roşîyayîş". Yan vanê "yena rotiş/rotene" yan zî vanê "roşîyena". Senî ke kirdkî de qaydeyêko sey "yena roşîyayîş" çin o, qaydeyêko sey "yena vajîyayîş" zî çin o. Seba ke kar rast bêro nuştîş, di alternatîfê xo estê:

- 1) "Zarawaya kirmanckî di Kurdîstanê Tirkîya de **yena** vatiş/vatene."
- 2) "Zarawaya kirmanckî di Kurdîstanê Tirkîya de vajîyena."

Eke agêrîme çekuyanê kirdkî û kirdaskî ser. Herçiqaş gramatîsyen û ziwananasanê kirdasan babeta çekuyan de hetanî nika tewir bi tewir teorî viraştê, mesela, tayêne vato, kirdaskî de çekuyê notrî estê. La rastîye na ya ke, çekuyê kirdaskî zî eynen sey kirdkî yan nêrî (bi tirkî: eril) yan makî (bi tirkî: dişil) yan zî zafhûmar (bi tirkî: çoğul) ê.

Kirdaskî de çekuyê zafhûmarî (zh) halê xoserî de zafhûmar nêbenê. Mesela, kirdaskî de merdim nêşîno vajo "oğullar". La kirdkî de bi sayeyê sufîksê zafhûmarîye "î"yî ma vanê "lajî". Labelê kirdkî de, eke çekuye bi herfa vengine "î" biqedîyo, seba ke di herfê vengîne sey yewbînan nêne têhet, sufîksê zafhûmarîye "î" yan zî tewangê zafhûmarîye "î", "î"yê peynîya çekuye weno. Nimûne:

"Elî[yî] ra vaje, cinî[yî] ameyî, kardî[yî] kol ê."

Nê qayde çekuyan de zafê reyan, sufîksê zafhûmarîye "î" keweno tena herfa pêrabestişî "y" manena. Nimûne:

"Elîy ra vaje, cinîy amey, kardîy kol ê."

No "y" herfa pêrabestişî ya, sufîksê zafhûmarîye nîyo! Yanî kirdkî de sufîksê zafhûmarîye "y" nîyo, tena "î" yo. La nê embazan xo ver ra yew qayde îcad kerdo û wina nusenê: DAÇEKÎY, bendawîy, karkerîy, ferhengêy ma...

Kar û çekuyê ke bi vengê "e" qedîyenê, ge-ge çekuya pêrabestişî "y" ra pey sufîksê zafhûmarîye "î"yî vindî kenê. La ganî nêkê. Nimûne:

"Wendoxê erjîyayeyî." "Wendekarê ma ameyî."

Ma cor ra va, çekuyê ke kirdkî de zafhûmar ê, kirdaskî de zî zafhûmar ê. Vajîme ke çekuyê sey:

ardî (zh), berşoyî, danî (zh), destikî (zh), şelwalî (zh), pantolî (zh), zimbêlî (zh)
arvan (ph), berşo (ph), danû (ph), destik (ph), şelwal (ph), pantol (ph), zimbêl (ph)

Kirdaskî de, halê xoserî de ney şuxulnayîş de çekuye nê xususîyetê xo nîşan dana. Nimûne:

Kirdkî

To ardê xo tehnayî.
Berşoyanê xo bike xo payî.
Danîyan kenê sere ro.
Destikanê mi bidîn.
Şelwalê to weşik ê.
To xo rê pantolî dayî deştîş?
To zimbêlê xo taştê.

Kirdaskî

Te arvanên xwu hêrandin.
Berşoyên xwe bike pîyê xwu.
Danûyan bi serî de dikin.
Destikên min bidin.
Şelwalên te xweşik in.
Te ji xwu re pantol dan dirûtin.
Te zimbêlên xwu kur kirine.

Ma hetê şuxulnayîşê çekuyanê zafhûmaran ra bineyna bala xo bidîn her di lehçeyan ser. Kirdkî de çekuyê zafhûmarî gama ke îzafe gênê, vengê "î"yê peynîya xo vindî kenê. Nimûne:

Tirkî	Kirdaskî	Kirdkî
Oğullar	Law	Lajî
Oğullarım	Lawên min	Lajê mi (Lajên mi?)
Oğlum	Lawê min	Lajê mi

Eke cumle kar bigîro problem çin o. Nimûne:

Tirkî	Kirdaskî	Kirdkî
"Oğlum geldi."	"Lawê min hat."	"Lajê mi ame. (n)"
"Oğullarım geldi."	"Lawên min hatin."	"Lajê mi ameyî." (zh)

Gama ke ma nê hetî ra bala xo danê ziwani ser, aseno ke tayê çekuyanê bînan de zî eynen sey kirdaskî kirdkî de vengê "n"yî esto. Nimûne:

Kirdaskî	Kirdkî
Gundîno, hela werin!	Dewijênê, hela bêrîn! (bêrê/bêrî)

Neke tena kirdkî de zafê reyan kirdaskî de zî vengê "n"yê peynîya çekuyan keweno. Mesela, nameyê romanê Erebê Şemoyî "Şivanê Kurmanca[n]" yo. Labelê ma ewnênê ke nê embazan nameyê "xebata gramerî" ser o, tîya de zî yew "y" îcad kerdo. Mesela, goreyê teorî yan zî formulê înan ra, nê cumleyî ganî wina sufiks û îzafê bigîrîn:

Kirdkî	Kirdaskî
To ardêy xo tehnayîy.	Te arvanên xwu hêrandin.
Destikêy mi bidêy. (Halo oblîk)	Destikên min bidin.
Şelwalêy to weşik êy.	Şelwalên te xweşik in.
Zimbêlîy dergêy.	Zimbêl dirêj in.

Ma vatbî ke kirdsakî de çekuye bi tena sereyê xo, yanî halê xo yê xoserî de zafhûmar nêbena. Çunke kirdaskî de sufiksê zafhûmarîye yê halê xoserî çin o. Eke mesela nuqsaniye bo, na nuqsaniye kirdaskî de muhîmêr a. La tu kes nêwerişt o na nuqsaniye rê "y"eyêk peyda nêkerdo. Vajîme ke kesî nêvato ma kirdkî ra sufiksê "î" bigîrîm û vajîn "Lawî"? Yan zî nêvato ma sorankî ra sufiksê "ekan" bigîrîn û vajîn "Lawekan". La nê hevalî hem vanê "Di miyanê zarawayanê kurdî de tewer hewremanî [hewramkî], zarawaya en kane yena **pejernayîş**." (r. 9) hem zî gênê kirdkî kenê sey kirdaskî! Madem kirdkî hîna "kan" a, qey kirdaskî nêkenê sey kirdkî?

Na cumle de yewna çîyo balkêş zî no yo. Seba ke nêvajê "qebulkerdiş" (erebkî yo?) vato "**pejernayîş**." Mintiqaya Licê de "**pejernayîş**" yew hawayê "rûçiknayîş"î yo. Mesela, gilê dare ra velg **pejernenê** danê bizan. Nêzdîyê naye çekuya "**pencernayîş**"î zî esta, a yewna çi ya. Û çekuyêka sey "**tewer**"î kirdkî de çin a, na çeku kirdaskî de manaya "üstelik"ê tirkî de ya. Eke merdim na cumle tercumeyê tirkî bikero, herhal wina bena:

"Kürt lehçeleri arasında hewramani [hewramca] üstelik, en eski lehçe yolunuyor."

Ma cor ra va, kirdaskî de zî eynî sey kirdkî, çekuyî nêrkî (n), makî (m) û zafhûmar (zh) ê. La meselaya nêrkî û makîyîye de, kamcîn çekuye çira makî ya, kamcîn çira nêrkî ya, sedem û îzehê xo çi yo? Nê hetî ra, yanî hetê "makî û nêrkîbiyayîş"ê çekuyan ra, miyanê gramatîsyen û ziwannasanê kirdasan de gelek teorîyê cîya-cîyayî yenê vatiş la tu teorîyêk bingehê xo saxlem nîyo. Mesela, tayê vanê nerm û huşkîya çîyan ra yo. Û goreyê teorîya xo ra yew delîl peyda kenê vanê, "Şeker huşk o, coka nêrkî yeno vatiş. La helawe nermek a, coka makî ya." Tayê vanê çal û berzîya çîyan ra yo, tayê çekuyan kategorîze kenê vanê nêrkî û makîyîya rastîne û mecazîye ra yo... Se vanê wa vajê, teorîyê înan binakokî yê, coka kirdaskî de zafê çekuyan hem nêrkî hem makî yenê vatiş. Vajîme ke tayê nameyê azayanê wucûdê merdimî. Nimûne:

porê min (n) / pora min (m)
pozê min (n) / poza min (m)
sîngê min (n) / sînga min (m)
lêvê min (n) / lêva min (m)
lingê min (n) / linga (m)

Meselaya nêrkî, makî û zafhûmarîya çekuyan de kirdkî têmîyanek nîya. Kirdkî de çiqas çekuyê ke bi herfanê bêvengan qedîyenê, heme nêrkî yê. (Herfê bêvengî nê yê: Bb, Cc, Çç, Dd, Ff, Gg, Jj, Hh, Kk, Ll, Mm, Nn, Pp, Qq, Rr, Ss, Şş, Tt, Vv, Ww, Xx, Yy, Zz) Çekuyê ke ziwananê xerîban ra dekewtê kirdkî û bi herfa bêvenge qedîyenê, eke makî bêrê vatiş, muheqeq vengê "e" gênê. Nimûne: otobuse (m), salone (m), kamyone (m)

Kirdkî de tayê çekuyê ke bi herfanê venginan qedîyenê la ancî zî nêrkî yê, estê. (Herfê venginî nê yê: Aa, Ee, Êê, Ii, Îî, Oo, Uu, Ûû) Vajîme ke çekuyê sey nînan: bira, ca (n), ga (n), zama (n), estare (n), gule (n), goşare (n), goşe (n), rî (n), do (n), ko (n), ro (n), dû (n)

Beno ke peynîya tayê çekuyan ra vengî kewtê. Mesela, nê çekuyanê nêrkîyan ra qismêk fariskî û kirdaskî de wina yê:

Fariskî: birader, cah, gaw[nêr], damad, sitareh, golûleh, goşavareh, goşeh, çehrih, dox, koh, rodxane, dûd

Kirdaskî: cih, dew, robar, duxan, rîh

Gelo eslê xo de çekuyê nêrkî yê kurdkî (pêro lehçeyan de) heme bi herfa bêvenge qedîyenê la tayê çekuyan de vengê peynîya çekuyê kewto? Seba ke merdim bişêno cewabêko kamil bido ganî merdim xususîyetanê ziwananê kanan, heme lehçeyanê kurdkî baş bizano û ziwananê îranî, bitaybetî ziwananê verênan reyde baş muqayese bikero.

Kirdkî de, eke çekuyê nêrkî bi herfa vengine biqedîyo telafuzê xo cîya yo. Yanî çekuyê nêrkî yê ke bi herfa vengine qedîyenê û nêrkî yê, giraniya telafuzî vengê peyênî ser o ya. Nimûne:

gule (n): kurşun   **gule** (m): gül
vile (n): boyun   **vile** (m): çiçek
roje (n): oruç   **roje** (m): gün

Eke ma hetê "nêrkî û makîbîyayîşî" ra bala xo bidîn awaniya çekuyanê kirdkî û kirdaskî ser. Mesela, kirdaskî de halo xoser de, nê çekuyî wina yenê vatiş:

Bamitnê (m), Bismil (n), Çinar (n), Dêrsim (n), Dîyarbekir (n), Licê (m), Mûş (n), Pasûr (n), Sinê (m), Sîsê (m)

Seke aseno, nameyê ke kirdkî de nêrkî yê, kirdaskî de zî halê xoserî de eynen sey kirdkî bi herfa bêvenge qedîyenê. La nameyê ke kirdkî de makî yê û bi herfa vengine (e) qedîyenê, kirdaskî de zî halê xoserî de bi vengê "ê" qedîyenê. Yanî kirdaskî de kes nêvano "Bamitn", "Lic", "Sîs" yan "Sin". Beno ke çekuyê makî yê kirdaskî zî halê xoserî de bi herfa vengine qedîyenê la zemanî reyde tayê çekuyan no vengê xo (ê/e) vindî kerdo. Sey nimûneyî, kirdasî hem vanê "Av bide min." Hem zî vanê "Avê bide min." Hem vanê "Zelal hat." Hem vanê "Zelalê hate." Eslê xo de formo peyên ke sufiksê makîyîye "ê/e"yî xo de muhazeze kerdo, hîna rast o û kirdkî reyde pêkeweno.

Kirdaskî de tayê mintiqayan de qaydeyêk esto, çekuyê nêrkî gama ke tewangê "î" gênê, orte ra teweyênê. Vajîme, herinda ke vajê "Mala Azadî." Vanê "Mala Azêd." Goreyê nê qaydeyî ra, kirdaskî de çekuyê makî zî "tewang" de îlaweyê "ê" gênê. Nimûne:
"Ava zelal vexwe lê ava Zelalê vemexwe."

La kirdasî tayê mintiqayan de îzafeyê nêrkî "î" fînenê. Nimûne:

"Mala Azad Mala Me ye." "Özgür Ev Bizim Evimizdir. / Özgür'ün Evi Bizim Evimizdir."

Senî ke aseno, her di halan de zî bi yew hawa vanê. La rastê xo ganî wina bo:

"Mala Azad Mala Me ye." "Özgür Ev Bizim Evimizdir."

"Mala Azadî/Azêd Mala Me ye." "Özgür'ün Evi Bizim Evimizdir."

Kirdasî ge-ge seba nameyanê nêrkîyan zî îzafeyê makîyîye “ê” şuxulnenê. Vanê “Ajansa Nûçeyan a Firatê”, “Xelata Wêjeyê ya Nobelê” ûsn. Mesela merdim kirdaskî vajo “Kurê axê hat (n).” Hem manaya “Ağa’nın oğlu geldi.” de hem zî manaya “Toprağın oğlu geldi.” de yo.

Rastê xo ganî wina bo: “Ajansa Nûçeyan a Firatî/Ferê”, “Xelata Wêjeyê ya Nobelî/Nobelê”, “Kurê axayî hat (n): Ağa’nın oğlu geldi.” “Kurê axê hat (m): Toprağın oğlu geldi.”

Kirdasî ge-ge tewangê nêrkî “î”yî seba çekuyanê makîyan şuxulnenê. Mesela vanê, “Ji wî mêrikî ra bêje jina te nake bi wî jinî!” (Fekê Dîyarbekirî de)

Na rey, seba ke kirdaskî de bi nê deformasyonî nameyê şengehan (dew û şaristanan), yan zî vajîm nameyê meknan wina tadîyayê makîyîye ser, sirf seba ke kirdkî zî bibo sey kirdaskî, tayê embazî werzenê kirdkî de wina nusenê:

Amede (m), Dêrsime (m), Çewlike (m), Gêle (m), Gimgima rengine, Hêniya rengine (m), Mûşe (m), Wane (m)

Herinda ke baş bala xo bidîn awanîya ziwani ser û qaydeyanê ziwani baş nas bikîn û formule bikîn, kitabanê gramerê kirdaskî yê haziran wanenê, sey tercumeyê înan, werzenê sereyê xo de teorî û formulânê sabîtan virazenê û şekl danê kirdkî. Hem vanê “La ziwana xora çîyêko gîyan o, çekûyêyê ke ro rêz û rêçikanê ey nêbê nêhemel- neno, miyanê xo ra teber fineno.” (r. 7) hem zî qaydeyê ke ziwana de çin ê, gênê teber ra dekenê miyanê ziwani.

Ma cor ra va, kirdkî de çekuyê makî bi vengê “e” qedîyenê. Nimûne:

dare (m): ağaç   golike (m): dişi buzağı
dar (n): kuru ağaç parçası   golik (n): erkek buzağı

Tayê fekan de vengê “e”yê peynîya çekuyanê makîyan “sey” vajîyeno, tayêne de zî kewto. Nimûne:

Ayşe: Eyşe > Eyiş > Eyiş (m)
tavuk: kerge, kergi, kerg (m)

La çekuyê makî yê ke bi vengê “a” û “î” qedîyenê zî estê. Nimûneyî:
dinya, Fatma (m), keyna (m), manga (m), mehkema (m), rêşta (m)
gonî (m), kardî (m), kirmanckî (n), misasî (m), vaşturî (m)

Çekuyê ke bi vengê “î” qedîyenê kirdkî yê. La qismêk çekuyê ke bi vengê “a”yî qedîyenê teber ra dekwetê miyanê ziwani. Çekuyê makî yê ke bi herfa “a” û “î”yî qedîyenê, êdî sufîksê makîyîye “e”yî nêgênê. La nê embazî werzenê yew qaydeyo newe îcad kenê û wina nusenê:

dinyaye, Fatmaye (m), keynaye (m), mangaye (m), rêştaye (m)
goniye (m), kardiye (m), kirmanckiye (m), misasiye (m), vaşturiye (m)

Labelê ganî ma tîya de îlawe bikîn, çekuyê ke bi vengê “î”yî qedîyenê û sufîksê “ye” ke teqabulê “lik-luk”ê tirkî keno gênê, ê cîya yê. Nimûne:

Müslümanlık : musulmanîye (m)
Alevilik : elewîyîye (m)
dostluk : dostîye (m)
sarhoşluk : serxoşîye (m)

Çekuyê makî yê ke bi vengê “e” qedîyenê, gama ke îzafe gênê, vengê “e” keweno la vengê “a” û “î”yî nêkeweno. Nimûne:

gule (m): “Gula mi rindek a.” (Neke “Guleya mi rindek a.”)
vile (m): “Vila sûre.” (Neke “Vileya sûre.”)

manga (m): "Mangaya bore." (Neke "Manga bore.")
kardî (m): "Kardîya kalanî." (Neke "Karda kalanî.")

Çekuyanê nêrkîyan de vengê "e"yê peynîya çekuye xo tam paweno, vindî nêbeno. Nimûne:

gule (n) : "Guleyê to estê?" Neke "Gulê to estê?"
vile (n) : "Gune meke vileyê xo de!" Neke "Gune meke vilê xo de!"
name (n) : "Nameyê to çi yo?" Neke "Namê to çi yo?"
mêrde (n) : "Mêrdeyê aye ame." Neke "Mêrdê aye ame."

Bineyke zî ma bala xo bidîn şuxulnayîşê edatanê "o" û "ro"yî ser. Çünke nê embazî nê edatan bi edatê kirdaskî "li"yî reyde motamot yew hesabnê û xelet nusenê. Ma tayê cumleyan de bala xo bidîn nê edatan ser:

Kirdaskî	Kirdkî	Sorankî
Li kitêbê.	Kitab de .	Le kitêbeke da .
Li (ji) deştê hatiye.	Deşte ra ameyo.	Le deştewe hatuwe.
Di deştê re hatiye.	Deşte ro ameyo.	
Li te nakeve!	[E] ra/re/ri/ro to nêkeweno! (Sana yakışmaz!)	
Li te digerin.	[E] ra/re/ri/ro to gêrenê. (Seni arıyorlar.)	
Li Zelalê xist.	Da Zelale ro . (Zelalî dövdü.)	
We li ser çi qise kir?	Şima çiyî ser o qisey kerd?	
Me li ser xênî qise kir.	Ma banî ser o qisey kerd.	
Me li serê xênî qise kir.	Ma serê banî de qisey kerd.	
Em li serê xênî radizên.	Ma serê banî de rakewenê.	
Em li/di ser xênî re hatin.	Ma banî ser ro ameyî.	
Te baş li/di ber xwe da.	To baş xo ver ro/de da. (Sen çok iyi direndin.)	
Te ji/liberxweve da.	To xovero da. (Sen kendiliğinden verdin.)	
li hevistin	pêrodayîş (çarpışma, çatışma, dövüş, dövüşme)	
li hevketin	pêroginayîş (çarpışma)	
li hevkirin / li hevhatin	pê kerdiş / pê ameyîş	
Pêş de/ve were.	[r] aver/rover bêre. (Öne [doğru] gel.)	
Ser ro bîya	Di ser re bîne. (Üzerinden getir.)	
Ser o rone.	Li ser dayne. (Üzerine bırak/koy.)	

Kirdkî û kirdaskî de tayê halî bi vurnayîşê cayê karî virazîyenê. Nimûne:

Kirdkî	Kirdaskî	Tirkî
Homa vido Fate.	Xwedê bide Fatê.	Allah Fate' ye versin.
Homa Fate vido .	Xwedê Fatê bide .	Allah Fate' yi versin.
Ez Licê ra ewnêna .	Ez ji Licê dinihêrim.	Lice' den bakıyorum.
Ez ewnêna Licê ra.	Ez li Licê dinihêrim.	Lice' ye bakıyorum.

Seke aseno, bitaybetî edatan reyde virazîyayîşê halî de mesela hende basîte nîya! Ganî ma hîna zaf bala xo bidîn zıwanî ser. La nê hevalî zaf rehet her di lehçeyan kenê sey pê:

"**Li Ser** Zarawaya Kirmanckî Xebata Gramerî" (Kirdaskî la rast)
"**Ro Ser** Zarawaya Kirmanckî Xebata Gramerî" (Kirdkî la xelet)
"Zarawaya Kirmanckî **Ser o** Xebata Gramerî" (Kirdkî la rast)

Fealîyetêko winasî "xebata giramerî" nîya, raste-rast "xeripnayîşê gramerî" ya. Eke mesela sey yew zıwanî nîşandayîşê her di lehçeyan a, xora mîyanê lehçeyanê kurdî de xususîyetê karakterîstîkî sey yewbînan ê. Çiyo muhîm no yo ke ma bi tespitanê sabîtan nê xususîyetanê karakterîstîkan vejîn meydan. La ma xo vîr ra nêkîn, bi hawayêko tebîî mîyanê lehçeyan de tayê ferqî estê ke tesîrê xo manaya cumle ser o kenê. Tena seba ke

şar vajo nê her di lehçeyî yew zıwan ê, rast nîyo ke ma werzîn, bi no hawa, zor bidîn kirdkî û motamot bikin sey kirdaskî. Eke ma wina şablonîk bifikirîn û ma "ser o" bikin "ro ser" ganî ma temamê sîstemê kirdkî de nê qaydeyî tetbîq bikîn! Yanî ganî ma heme cayan de edatê "o" û "ro"yî bikîn veredat. Mesela, ganî ma wina binusîn:

Kirdaskî
Li Zelalê **dixe**.
Wan **li hev xist**.

Kirdkî
Ro Zelale **dano**. (**Dano** Zelale **ro**.)
Înan **ro pê da**. (Înan **da pêro**)

Eke wina bo, êdî kirdkîya ke esta nêmanena. Belkî yew zıwano viraşte, sey zıwanê esperantokî bêro meydan ke şar qet ci ra fehm nêkero. No zî beno zeraro tewr gird ke ma bi destê xo danê zıwanê xo ro. Mi gore na merhele de vernîya averşiyayîşê kirdkî de tehlukeyo tewr gird no hawa vetişê kaos û anarşiyê nê qaydeyanê viraşteyan o ke bîlasebeb bîlaheq enerjîyê ma xerc keno.

Xulasa, eke ma bi kilmîye fikrê xo vajîm. Bi hezaran çekuyê ke verêna zıwananê xerîban ra dekewtê zıwanê ma, vajîme ke çekuyê sey "aqil (er)", "cewab (er)", "oda (tr)" ûsn. ke zıwanê ma de muadilê înan çin o, qet hewce nêkeno ke ma herinda înan de çekuyan virazîn û înan îptal bikîn. Hewce nêkeno ke ma herinda nê çekuyan de lehçeyanê bînan ra zî çekuyan bigêrîn. Çünke zafê reyan bunyeya lehçeyêk çekuyanê lehçeyêna qebul nêkena. Mesela, sey çekuyanê "**qebulkerdiş**" û "**pejernayîş**"î. (Seba çekuya "pejernayîş"î ez ewnîyaya ferhengê tirkî-fariskî ra, wina nuştö: "**kabul**: pezîriş, pezîrai **kabullenme**: pezîrrefte **kabul edilmek**: pezîrrefte şoden" Mi bi xo fehm nêkerd ke kurmancan yan zî soranan no karê pêrabeste yê fariskî senî kerdo "pejirandin" û sey karê basîti şuxulnenê.)

Axir herinda ke ma çekuyan de wina wişka-wişk nasyonalistîye (ötekileştirme-özleştirme) kenê, ma bala xo bidîn qaydeyanê rastnuştîşî yê zıwanê xo ser, hîna bifayde yo. Çünke zıwan bi qaydeyanê xo beno zıwan neke bi çekuyan. Xora çekuyan ser o neteweperwerîye nêbena, zıwan de şoriş zî nêbeno! Neteweperwerîye pawitiş û averberdişê pêroyîya zıwanî de ya.

Goreyê tesbîtê mi ra, xususîyetê karakterîstîkî yê çekuyanê kirdkî û kirdaskî, bitaybetî hetê nêrkî, makî û zafhûmarîye ra, eynî yê. La hetê şuxulnayîşê zıwanî ra mîyanê her di lehçeyan de ferqî estê ke ganî merdim nê xususîyetan bi nameyê ténizdîkerdişê lehçeyan nêxeripno.

Meselaya qaydeyan de zî, rast nîyo ke merdim zıwanî ra teber, sereyê xo de yew teorîya sabît û şablonîke virazo yan zî qaydeyêkê lehçeyêk bigîro bikero teorî û goreyê na teorî ra şekl bido lehçeyêk. Çîyo rast no yo ke, merdim baş bala xo bido xususîyetanê zıwanî ser, karakter û qaydeyanê zıwanî baş nas bikero û **merdim xo goreyê zıwanî ra eyar biko, neke zıwanî goreyê şablonê sereyê xo ra**.

Helbet gramer qaydeyan ra yeno meydan. La qaydeyê gramerî sey geometrî yan matematîkî sabît û wişk nîyê. Matematîk de 2 x 2 keno 4 la gramer de wina nêbeno. Gramer de hertim îstîsnayî estê. Naye ra zî muhîmêr, zafê reyan, teorî û formulasyonê gramatîsyenan qet umûrê zıwanî de nîyê! Coka merdim werzo tayê qaydeyan kîseyê xo ra îlaweyê zıwanî biko, naye de tu fayde zıwanî rê çin o. Xora xebata gramerî di hawayî bena. A yewine na ya ke merdim qaydeyanê gramerî tesbît bikero, ya diyine zî na ya ke merdim nê qaydeyan îzeh bikero. Kîseyê xo ra viraştîşê qaydeyanê gramatîkan viraştîşê yew zıwanê neweyî ra wetêr çîyê nîyo.

Vanê "*Bena ke çewtîy û kêmasîyêy min zafîy bê, bena ke heme zî çewtîy bê.*" (r. 7) Eke merdim xebata xo ra bawer bo, na qale nêvano. Çünke no îfade nefsqicekiye ra wetêr esas bêbawerîya îdiayan ra yeno meydan. Axir nê îfadeyî de xeletî (çewtî; eğriler) yewek ê, yanî aîdê yew kesî yê. La nê qaydeyê xeletî kursan de seke rastî bê, yenê musnayene/bander kerdene. Rojnameyan de yenê nuştene û nuştêyê kesanê bînan zî goreyê nê qaydeyan ra yenê redakte kerdene. Yanî yew lebata pête esta ke nê qaydeyî

mîyanê şarî ra vila bibê. Coka sînorê "**min**" ra vejîyenê, benê xeletîyê "**ma**". Reya esta xeletîyê yew kesî benê xeletîyê yew miletî. Tarîx de nimûneyê xo zaf ê. Çunke her kes nêzano ke xeletî xelet ê, eke bizano, xora mesela çin a. Coka nîyetê ma çî beno wa bibo, tespîtkerdişê qaydeyanê ziwani de, hetani ke ma bi eqlêko kolektîf nê qaydeyan test nêkerîn, rastîya înan ra temamen emîn nêbîn, rast nîyo ke ma nameyê dezgeyan ser o seke temamen rast ê, bigêrîn biweşanîn û tetbîq bikîn.

Tîya de xetera muhîme na ya ke, însanî neke tena rastîyan ra, ge-ge bizanayîş, qewlê tirkan ra *bîle bîle*, xeletîyan ra zî bawer kenê. Mesela, mîyanê ma kurdan de vanê "Ti mi ra bawer kenî yan şarî ra?" Eke şar rast vajo, terefdar yan merdimê ma xelet (çewt; eğri) vajo, ancî zafê ma musait ê ke xeletîya terefdarî bi rastîya şarî tercih bikîn. Însanan de no meylêko tebîî yo. La çîyo rast û exlaqî nîyo ke merdim werzo nê hîsîyatî suîstîmal bikero, binê versîya "zafan" de xeletîyan îcad bikero! Seba nê "zafanê muweqetan" zî helwêsta raste na ya ke raştîye çî bena wa bibo, qey xatirê Heq û heqanîyetî, merdim raştîye qebl biko, neke raştîye **bipejerno (biruçikno)**!